इन्द्रियाणि मनो युङ्क्ते वश्यान् यन्तेव वाजिनः । मनश्चापि सदा युङ्क्ते भूतात्मा हृदयाश्रितः ।
इन्द्रियाणां तथैवैषां सर्व्वेषामीश्वरं मनः । नियमे च विसर्गे च भूतात्मा मनसस्तथा । ८७४
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च स्वभावश्चेतना मनः । प्राणापानौ च जीवश्च नित्यं देहेषु देहिनां ।
आश्रयो नास्ति सत्त्वस्य गुणाः शब्दो न चेतना । सत्त्वं हि तेजः सृजति न गुणान् वै कथञ्चन ।
एवं सप्तदशं देहे वृतं षोडशभिर्गुणैः । मनीषी मनसा विप्रः पश्यत्यात्मानमात्मनि ।
न ह्यथश्चक्षुषा दृश्यो न च सर्व्वैरपीन्द्रियैः । मनसा तु प्रदीपेन महानात्मा प्रकाशते ।
अशब्दस्पर्शरूपन्तदरसागन्धमव्ययं । अशरीरं शरीरेषु निरीक्षेत निरिन्द्रियं । ८७५०
अव्यक्तं सर्व्वदेहेषु मर्त्येषु परमाश्रितं । योऽनुपश्यति स प्रेत्य कल्पते ब्रह्मभूयसे ।
विद्याभिजनसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि । शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ।
स हि सर्व्वेषु भूतेषु जङ्गमेषु ध्रुवेषु च । वसत्येको महानात्मा येन सर्व्वमिदं ततं ।
सर्व्वभूतेषु चात्मानं सर्व्वभूतानि चात्मनि । यदा पश्यति भूतात्मा ब्रह्म सम्पद्यते तदा ।
यावानात्मनि वेदात्मा तावानात्मा परात्मनि । य एवं स ततो वेद सोऽमृतत्वाय कल्पते । ८७५१
सर्व्वभूतात्मभूतस्य सर्व्वभूतहितस्य च । देवाऽपि मार्गे मुह्यन्ति अपदस्य पदैषिणः ।
शकुन्तानामिवाकाशे मत्स्यानामिव चोदके । यथा गतिर्न दृश्येत तथा ज्ञानविदां गतिः ।
कालः पचति भूतानि सर्व्वाण्येवात्मनात्मनि । यस्मिंस्तु पच्यते कालस्तं वेदेह न कश्चन ।
न तदूर्द्ध्वं न तिर्य्यक् च नाधो न च पुनः पुनः । न मध्ये प्रतिगृह्णीते नैव किञ्चित् कुतश्चन ।
सर्व्वेऽन्तःस्था इमे लोका वाह्यमेषां न किञ्चन । अद्यजस्रं समागच्छेद्यथा वाणो गुणच्युतः । ८७५०
नैवान्तं कारणस्येयाद्यद्यपि स्यान्मनोजवः । तस्मात् सूक्ष्मात् सूक्ष्मतरं नास्ति स्थूलतरं ततः ।
सर्व्वतः पाणिपादन्तत् सर्व्वतोऽक्षिशिरोमुखं । सर्व्वतः श्रुतिमल्लोके सर्व्वमावृत्य तिष्ठति ।
तदेवाणोरणुतरं तन्महद्भ्यो महत्तरं । तदन्तः सर्व्वभूतानां ध्रुवं तिष्ठन्न दृश्यते ।
अक्षरञ्च क्षरञ्चैव द्वैधीभावोऽयमात्मनः । क्षरः सर्व्वेषु भूतेषु दिव्यं त्वमृतमक्षरं ।
नवद्वारं पुरं गत्वा हंसो हि नियतो वशी । ईशः सर्व्वस्य भूतस्य स्थावरस्य चरस्य च । ८७५१
हानिभङ्गविकल्पानां नवानां सञ्चयेन च । शरीराणामजस्याऽहंसत्वं पारदर्शिनः ।
हंसोक्तञ्चाक्षरञ्चैव कूटस्थं यत्तदक्षरं । तद्विदामक्षरं प्राप्य जहाति प्राणजन्मनो ।
इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व्वणि मोक्षधर्म्मपर्व्वणि शुकानुप्रश्ने ऊनचत्वारिंशदधिकद्विशतोऽध्यायः ॥ २३९ ॥
॥ व्यास उवाच ॥ पृच्छतस्तव सत्पुत्र यथावदिह तत्त्वतः । साङ्ख्यज्ञानेन संयुक्तं यदेतत् कीर्त्तितं मया ।
योगकृत्यन्तु ते कृत्स्नं वर्त्तयिष्यामि तच्छृणु । एकत्वं बुद्धिमनसोरिन्द्रियाणाञ्च सर्व्वशः ।
आत्मनो व्यापिनस्तात ज्ञानमेतदनुत्तमं । तदेतदुपशान्तेन दान्तेनाध्यात्मशीलिना । ८७००
आत्मारामेण बुद्धेन बोद्धव्यं शुचिकर्म्मणा । योगदोषान् समुच्छिद्य पञ्च यान् कवयो विदुः ।
कामं क्रोधञ्च लोभञ्च भयं स्वप्नञ्च पञ्चमं । क्रोधं शमेन जयति कामं सङ्कल्पवर्ज्जनात् ।